

ԶՈՋԱՆՅ ՏՈՒՆ

ՅԱՌԱՋԱԲԱՆ.

Բովանդակութիւն.

1. Զոջանց տան կամ Սասմայ ծռեր վէպի ցարդ հրատարակուած տասներեք հին փոփոխակները եւ նորերը ծիւղադրութեամբ:

2. Նոր փոփոխակների կարեւորութիւնը. վէպիս նշանակութիւնը, պատմականը, Մ. Արեղեանի ուսումնասիրութիւնը եւ վէպիս լեզուական ու գրական արժէքը:

3. Զոջանց վէպի մեր ուսումնասիրութեանց եւ «Զոջանց վէպի պատմականը» աշխատութեան քննադատութիւնը, № 10-ի Ղումրիկ Թաղաւորն է, № 17-ի Կումրին:

4. Մեր երեք փոփոխակների նորութիւնները, № 16-ի «Արեւելից եւ Արեւմտոց» Թաղաւորն է Հայոց արքան եւ Բիւղանդացոց կայսրը. գլխատման օրէնք. Զոջանց զիւցազներն աստղաբաշխ եւ սուրբ:

5. № 15. վկայութիւններ վէպիս նոր շերտաւորութեանց մասին. ձիեր, Բոգ-Դիտաֆին. Բուռլիկ Չալալին, ոչ քուրդ ջալալ ցեղի, այլ Չալալ հայ իշխանի ձիու սերունդ. Ֆրանկի պապը:

6. № 14-ի կանանց անուններ. Խոսրով Թաղաւոր, Պարոն Պաշա Համզան ոչ թէ օտար՝ այլ հայ իշխան Գրիգոր Պահլաւունին է: Պարոն Բուէր Ֆոնտայ՝ խաչակիր, Օհան Ազրակեցին՝ Ազրակեցի:

7. Պարոն Աստղիկ Սասնոյ Թաղաւոր եւ «չար» Երզնկայի. Աստղիկ զիցուհին արաղան անձն, Զմէլիկ սուլթանն իզական Շիւթութեանց հաւանական պատճառները. կարեւոր հանգամանք:

8. Գրական արժէքի նմուշ. Քաջանց տունն Արշակունիք են. Սասմայ ծռերի Զոջանց տուն կոչելու պատճառը:

9. Մեր այս երեք՝ № 14, 15 եւ 16 փոփոխակների խմբադրութեան եւ այլ հանգամանքներ:

§ 1. Արարատի ընթերցողներին անշուշտ յայտնի է, որ Զոջանց տուն կամ Սասմայ ծռեր մեր ազգային ժողովրդական վէպի մինչև մեր այս վերջին երեք փոփոխակների հրատարակութիւնն Արարատում՝ զանազան ժամանակ սկսեալ 1874—1906 թուականը լոյս են տեսել հետեւեալ տասներեք փոփոխակները.

1. Սասունցի Դաւիթ կամ Մհերի դուռ. Գարեգին Սրուանձտեանց, Կ. Պոլիս 1874. Մշոյ բարբառ խառն Բաղեշու: Արտա-

տպուած Ի Матеріалы для изученія Армянскихъ Нарѣчій, Выпускъ II, Мушскій діалектъ էջ 1—27. Կ. Ս. Паткановъ, Санктъ Петербургъ 1875:

2. Դաւիթ և Մհեր, ժողովրդական դիւցազնական վէպ, Մ. Արեղեան, Շուշի 1889, էջ Գ—Ժ+11—16. Մոկաց բարբառ:

3. Սասմայ ծոեր, Սասունցի Դաւիթ, ժողովրդական վէպի երկու նոր վարիանտներ. Գարեգին սարկաւազ, Թիֆլիս, էջ Ա—Ժ+1—60. Արարանի բարբառով:

4. Նոյն էջ 61—151, Մոկաց բարբառով:

5. Տղայ Դաւիթ և աղջիկ Խանդութի հեքիաթը. Արարատ 1895 ամի, թիւ ԺԱ, էջ 431—438, թիւ ԺԲ, էջ 484—487. Խ.(աչիկ) վ.(արդապետ). Տաճկահայոց բարբառների խառնուրդ, սակայն տիրողը Վանայ բարբառն է:

6. Սասունայ Դաւիթ, Խլաթայ բարբառով, Արարատ 1898, թիւ ԺԱ—ԺԲ, էջ 520¹—525², անստորագիր. սակայն յայտնի է, որ Սարգիս Հայկունունն է:

7. Սասմայ փահլւաններ կամ Թըլօր-Թաւիթ և Մհեր, Հայ-ժողովրդական դիւցազնական վէպի նոր վարիանտ, Մոկաց բարբառով. Բ. Խալաթեանց, Վաղարշապատ 1899. էջ Ա—Է 1—74:

8. Էմինեան Ազգագրական ժողովածու հրատարակութեամբ Հազարեան Ճեմարանի Արեւելեան լեզուաց: Հատոր Բ. ժողովրդական վէպ և հէքէաթ. հաւաքեց Ս. Հայկունի: Ժողովրդական վէպ 1. Սանասար և Բաղդասար (Մոկաց ճիւղ) էջ 19—50. Մոսկուա-Վաղարշապատ 1901:

9. Նոյն. Հատոր Դ. հաւաքեց Ս. Հայկունի, Մոսկուա-Վաղարշապատ 1902: Յաւելուած. Հայ ժողովրդական վէպեր. Դաւիթ և Մհեր (Շատախի բարբառով) էջ 369—398:

10. Նոյն, Դաւիթ և Մհեր (Արարատեան ճիւղ). Յաւելուած էջ 399—462:

11. Թլուատ Դաւիթ ժողովրդական վէպ, գրի առաւ Ա. Արեղեան: Արտատպուած Ազգագրական Հանդիսից. Թիֆլիս 1902, էջ 3—75. Մոկաց բարբառ:

12. Նոյն. Սասնայ ծոեր, Արարատեան բարբառով. Ա. Արեղեան: Արտատպուած Ազգագրական Հանդիսից Թլուատ Դաւիթ հետ միասին, էջ 46—73. Թիֆլիս 1902:

13. Սասմայ ծոեր ժողովրդական վէպ. Նոր-Բայազէդի բարբառով. գրի առաւ Ե. Լալայեան, էջ 1—48. Արտատպուած Ազգագր. Հանդիսից (1906 ամի, թիւ 1, էջ 37—82) Թիֆլիս 1906:

Այս տառներեք փոփոխականների ճիւղագրութիւնները տպուած են մեր «Ջոջանց Տան Պատմականը» աշխատութեան մէջ¹ հէնց

1. Արարատ 1907. Հոկտ.—նոյեմբ. էջ 985—999. Արտատպուած թիւն էջ 4—48:

այս կարգով և համարով, որով լինելու են այստեղ և մեր ցուցմունքները:

Այնուհետև հետզհետե իմ տրամադրութեան տակ դրուեցան այս երեք նոր փոփոխականները, որ տպագրուեցան Արարատի 1909 թուականի համարներում¹:

14. Մեր առաջինը «Թլէօլ Դաւթի խէքեաթ» (էջ 1—35). որ պատմել է Հայուձորայ անկշտանցի Կաղարեան Թառօն (§ 150) ստացել ենք Գիւտ քահանայ Աղանեանից. և կը նշանակենք № 14, ԳԿԱ. ՀԶԲ:

15. Մեր երկրորդը «Ջոջանց տուն» (էջ 37—101). «Ասած է Մոկաց Հաղին դիւղացի Թումա Պետրոսեանը» (էջ 37). մեզ յանձնելէ հանգուցեալ Սարգիս Հայկունին—15, ՀԿԱ, ՄԲ:

16. Մեր երրորդը, «Ջոջանց տուն կամ Սասմայ ծաւր» (էջ 103—123). գրի է առել Յ. Աւչեանը Գաւաշու բարբառով, որ տուելէ մեզ հրատարակելու—16, ԱԿԱ. ԳՇԲ:

17. Այս երեք նոր փոփոխականներից առաջինի մի մասը դեռ նոր էր լոյս տեսել, երբ միաժամանակ Վիեննայի Մխիթարեանց Հանդէս Ամսօրեայ Թերթում սկսուեց հրատարակուել տաճկահայ յայտնի բանահաւաք Տիգրան Զթունու «Սասմանց տուն, հայ ժողովրդական դիւցազնավէպի նոր վարիանտ, Կարկուռ բարբառով»², որի տպագրութիւնը տակաւին չէ վերջացել.—№ 17, ԶՎՄ, ԿԿԲ: Ահա և ճիւղագրութիւնը.

№ 14, ԳԿԱ, ՀԶԲ.

Աստղիկ Սասմայ քաղաքի Թաղաւոր¹

Սուսան Խաթուն¹—Քեհաջանց Թաղաւորի լաճ¹.

Սանասար²—Սուռաթ խաթուն, Քա-
ջանց Թաղաւորի աղիջի³ Պաղտասար².

Մս. Թա-ձոջիկ Մհ.⁴—Սինամ¹. Չէն. Յով¹.—Կիւլիզար¹. Թառլան
գուհի⁵ Վէգօ⁴—Ճիւտ Կիւլակ⁴.

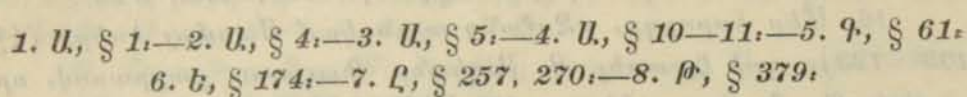
Մելիք⁵. Տղա-Դաւիթ⁶—Խանտիւթ Կապուտ Կողայ Թգ. աղջիկ⁷

Պզտիկ Մհէր⁸

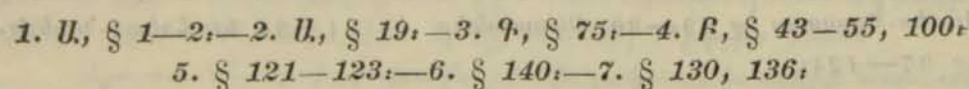
1. Արարատ 4909. Մարտ էջ 4—16. Մայիս-Յունիս էջ 47—48, Յուլիս-Օգոստոս էջ 49—80. Սկստեմբեր էջ 84—96 եւ Հոկտ.-Նոյեմբ. էջ 97—124:

2. Հանդէս Ամսօրեայ 4909. Թիւ 4 էջ 444—448. Թիւ 6 էջ 486—490. Թիւ 7 էջ 242—246 եւ Թիւ 9—10 էջ 274—279 (շարունակելի):

- № 15, 24U, UB.

№ 16, 24U, УР.

№ 17, ՉՎՄ, ԿԿԲ.

Հայոց խաչապաշտ թագաւոր Կոմրի¹

Մանիշակ² Վուսպաշտ թագաւոր³.

Սանասար³

Բաղդասար³

Քեռուսուն-ճող-ծամ Գըհար⁴.

1. Ա., § 1, 11:—2. Ա., § 10, 20, 24:—3. Ա., § 37—45:—

4. Ա., § 146, 171:

§ 2. Մեր երեք նոր փոփոխակները Արարատին տպագրութեան յանձնելով՝ խոստացել էինք մի յառաջարան գրել¹, որով ի հարկէ պէտք է բացատրէինք այս երեքի ինչպէս և առհասարակ նոր փոփոխակների հրատարակութեան կարևորութիւնը:

Եթէ այսքան փոփոխակների հրատարակութիւնից յետոյ ևս վստահացայ այս երեքն ևս ի լոյս ընծայելու, պատճառը մեր այս ժողովրդական գիւցաղնավէպի մեծ նշանակութիւնն է:

Մի ազդի կեանքը ոչ մի պատմագրութիւն չէ կարող այնպէս արտայայտել, ինչպէս ժողովրդի ստեղծագործութիւնը. և մեր գիւցաղնական այս վէպը այնպիսի նշանակութիւն ունի մեզ համար ինչպէս Հոմերոսը Յոյների, Շահնամէն Պարսիկների, Նիրենլունդների երգը Գերմանացոց և Կալեվալան ֆինլանդացոց համար: Այս գիւցաղնավէպը ներկայացնում է հայութեան դարաւոր կոիւր բարրարոսութեան և հայ-քրիստոնէութեան մաքառումը մահմեդականութեան դէմ, յաղթանակի ապահով գիտակցութեամբ: Իզուր չէ, որ Դաւիթը Մըսրայ Մելիքին ասում է. «Աստըծուց այնպէս գրած չէ, որ մեր ազգը ձեր ազգի դէմ փախնի»², իսկ միւս գիւցաղնը, Մհերը, Քուլընկի գեղն յայտնում. «Աստըծուց բացի մենք, մեր ազգը մարդից չենք վախենայ»³. Գերմանիայում առած դարձած խօսք, որ դարեր յետոյ Բիսմարկը շպուտեց իւր հայրենիքի ոսոխների: Զոջանց տան վէպի այս երկու գիւցաղների երկու խօսքը

1. Արարատ 1909. Թիւ 5, էջ 244.

2. № 10. Բ, էջ 442.

3. Անդ. Գ. էջ 454:

քննորոշում են մեր այս վէպի հիմնական գաղափարը: Ապա այս վէպի մէջ երևում է հայ ժողովրդի դիւցազնների և իւր բարոյական և կրօնական սկզբունքները, հաւատալիքները, կենցաղը, յարաբերութիւնը, սովորոյթները, զգեստները. մի խօսքով ինչ որ կարող է մի նահապետական ժողովրդի կեանք ունենալ. ընտանեկան կեանքը և մանաւանդ կնոջ դերը, որ համարեա բացակայում է մեր պատմութեան մէջ, այստեղ ճշտօրէն արտայայտուած է ևն ևն: Մի այսպիսի ազգային ժողովրդական վէպի փոփոխակները, եթէ կարող են նորութիւն տալ, մի նոր գիծ աւելացնել, պէտք է գրի առնել և չթողնել, որ նշանախեցն անգամ կորչի:

Ապա Արարատի ընթերցողներին մեր 1906 թուականից իվեր այնտեղ հրատարակուած ուսումնասիրութիւնից, մանաւանդ այդ աշխատութեան վերջի մասը կազմող «Ջոջանց տան կամ Սասմայ ծռեր Դաւիթ և Մհէր ազգային ժողովրդական վէպի պատմականը» երկից յայտնի է արդէն, թէ այդ վէպի զանազան փոփոխակներում գործող դիւցազնների մեծ մասը հայ և օտար թագակիրներ, յատկապէս է—ԺԳ դար ապրող իշխաններ, գլխաւորաւորապէս Մամիկոնեաններ, Արծրունիներ, այլ և Բագրատունիներ են. որտեղ մնացել են հնագոյն դիւցաբանական (Պատիկ Մհէր, Պարոն Աստղիկ) և առասպելական պատմական զրոյցների (Հայկի և Արայի) հետքեր և այլն: Ուստի և կարևոր են այն տեսակ փոփոխակներ, որտեղ երևան են դալիս նորանոր աշխարհագրական և անձնանուններ, որ լրացնելով հին փոփոխակները, բաց կանեն մեզ նոր հորիզոններ: Մի քանի տարի զբաղուելով թէ Ջոջանց տուն—Մամիկոնեանց և թէ Քաջանց տուն—Արշակունեաց վէպով, այլև Քէօռ-Օղլիով և կարգալով մեր ցարդ տպագրուած և անտիպ հէքաթներն ու նաղլիքը—զրոյցները, եկել ենք այն համոզման, որ շատերը պատմական աստառ ունին և այսպիսիները համարեա այն արժէքն ունին, ինչ որ Մ. Խորենացու Ա. գիրքը և առհասարակ նորա աւանդած առասպելներն ու զրոյցները, կամ Փ. Բուզանդացու մանաւանդ թէ Յովհան Մանդակունու վիպական պատմազրութիւնները:

Մեր վերոյիշեալ աշխատութեանց հետ համարեա միաժամանակ հետզհետէ լոյս տեսաւ Մ. Արեղեանի «Հայ ժողովրդական վէպը»¹, Սասմայ ծռերի մի ընդարձակ և բաղմակողմանի ուսումնասիրութիւն, որ յիշատակելով վերոյիշեալ 13 փոփոխակները «նոր պատմուածքների անհրաժեշտութիւն» վերնազրի տակ ի միջի այլոց ասում է. «Նիւթի այս սակաւութեան պատճառով վէպի

1. Ազգադրանի Հանդէս XIII. էջ 5—56. XIV էջ 58—68. XV էջ 5—52 XVII էջ 5—56. XVIII էջ 5—24: Թիֆլիս 1906—1908:

կատարեալ ուսումնասիրութիւնն այժմ դեռ կարելի չէ: Եւ եթէ հիմա նորից ձեռնարկում ենք այդ, այդ միայն նրա համար, որ կարծում ենք ժամանակ է այս խնդիրն անուշադիր չթողնել»¹:

Ապա շեշտելով նոր փոփոխականների կարևորութիւնը շարունակում է. «Ժողովրդական պատմութեան, առանձնապէս վէպի վերաբերեալ ոչ մի բան անուշադիր չպիտի թողնել: Ինչքան էլ նման պատմութեանը տպուած լինին, նոր պատմութեանը միշտ մի որ և է նորութիւն, կեանքի մի գիծ, սովորութիւն կամ հաւատալիք, ժողովրդական մի նոր աշխարհայեցողութիւն և այլն մէջ կը բերէ: Ել չենք ասում թէ նոր պատմութեան մէջ կարող են այս կամ այն դիպուածը փոքր ինչ ուրիշ տեսակ պատմութեան լինել՝ որով մի պատմական յիշողութիւն կամ առասպել աւելի կարող են պարզուել: Որքան էլ ազճատութեամբ և աննշան երեան և նոյն իսկ անիմաստ թուին վէպի պատմութեանը, — ինչպէս և ամեն ժողովրդական բանահիւսութեան արդիւնք, — դարձեալ ունեն իրենց արժէքը: Մի բան, մի խօսք մի յատուկ անուն լով կարող է երբեմն բանալ ուսումնասիրութեան առաջ մի ամբողջ պատմական դիպուած, մի հնացած պատմական երևոյթ և աւելի ևս հասկանալի դարձնել վէպը: Կատարեալ ուսումնասիրութեան համար ոչ մի պատմութեան անուշադիր չպիտի թողնել, ուստի և անհրաժեշտ է, որ շատ տեղերի և բազմաթիւ պատմութեանը ունենանք»²:

Ընդունելով հանդերձ այս դիտողութեանց ճշտութիւնը պէտք է սակայն խնայել և ժամանակն ու աշխատանքը, և նոյն իսկ ուսումնասիրութեան գործը դիւրացնելու համար մենք պէտք է փոփոխականների ընտրութիւն անենք ամեն կողմից և լոյս ընծայենք նոր փոփոխականներից այն, ինչ որ նոր է կամ տարբեր, բաց թողնելով այն՝ ինչ որ անարժէք է. օրինակ կրկնութիւն նախընթաց փոփոխականների, ուրեմն կրճատումներով, որի համար սակայն քաջ հմտութիւն անցեալ փոփոխականների ինչպէս և զգուշութիւն է պէտք: Այս տեսակէտով մենք աւելորդ ենք համարում Տ. Չթունու Կարկառու բարբառի փոփոխակին կից գրական լեզուով թարգմանութիւնը. դժուար հասկանալի բարբառների համար պէտք է կամ ծանօթութիւններով և կամ լաւագոյն ևս կցուած բառարանով բաւականանալ:

Այնուհետև մոռանալու չէ լեզուն ու գրական արժէքը: Հայերէնի լեզուագիտական ուսումնասիրութեան մեծ զարգ կը տայ բարբառների ուսումնասիրութիւնը, որ մեզնում անցեալ դարու վերջերից սկսուել է, ուստի ցանկալի էր Զոջանց տան

1. Ազգագր. Հանդէս XIII. էջ 43:

2. Անդ. XIII, էջ 46:

վէպը գոնեա նշանաւոր բարբառներով ունենալ: Այս կողմից ցարդ գրի առնուածներից բարեխղճութեամբ և հմտութեամբ է կատարուած Տ. Զթուռնունը: Այսպիսով միւս կողմից կը հարստանայ մեր աշխարհարաւը նոր բառամթերքով և լեզուն գեղեցիկ, աշխարհարաւին յատուկ արտայայտութիւններով: Աշխարհարաւ գրող լաւագոյն հեղինակները լեզուի կողմից նոքա են, որոնք գրաբառի հետ միասին լաւ տեղեակ են մի որ և է բարբառի, առաւել ևս լաւ, հարուստ, ճոխ և պատկերաւոր կը լինի լեզուն անշուշտ, եթէ մի քանի կամ բոլոր բարբառներին լաւ ծանօթ լինին մեր հեղինակները: Վերջապէս պէտք է ուշք դարձնել այս վէպի գրական ընդհանրածական արժէքի վերայ, որով ճոխանալով այս վէպը կարող է և այս կողմից մեր գրագէտներին և ընդհանրածաններին կրթիչ հանդիսանալ, մինչև որ կը գայ սպասուելիք հայ Հոմերոսը կամ Ֆիրդուսին և թարգման հանդիսանալով հայ ժողովրդի՝ նորամտքի, սրտի և խանդի այս արգասիքի բոլոր փոփոխականներից կը հիւսէ մի ամբողջութիւն, որ նոր լինելով հանդերձ կամփոփէ իւր մէջ ժողովրդի ստեղծագործութիւնը:

Մեր ժողովրդական բանահիւսութեան մէջ կան և այլ բարձր գրական արժանիքներ ունեցող, օրինակելի, ընտիր և հրաշալի ստեղծագործութիւններ: Բաւական է ուշադրութեան առնել Ռոստամ Զալի վէպը, որի նիւթն օտար լինելով հանդերձ՝ հայ ժողովուրդը վերամշակել, հայացրել է իբրև ինքնուրոյն մի ստեղծագործութիւն: Բազմաթիւ հրատարակուած փոփոխականներից առանձնապէս ուշադրութեան արժանի է Գարեգին վարդապետ Յովսէփեանին ուսումնասիրութեամբ¹:

§ 3. Տեսնենք այս տեսակէտներով մեր երեք փոփոխականները: Բայց նախ ուզում ենք № 17-ի, Տ. Զթուռնու Կարկառու բարբառով փոփոխակի տուած նոր անձնանունների մասին խօսել: Այսպիսով կերևի թէ ինչպէս մի նոր անուն լոյս է ախուռ նախորդ փոփոխակներում մութ մնացած կէտերի վրայ:

Յայտնի է ընթերցողներին, որ Զոջանց տան վէպի փոփոխակներում նախ և առաջ մեզ հետաքրքրում է պատմականը: Մեր մամուլը մինչև այժմ այդ աշխատութեանց մասին կամ լուռ է մնացել մեզ անհասկանալի պատճառով և կամ լոկ դրուատել է, բայց քիչ քննադատել: Այսպէս Գրիգոր Բալասանեանը խօսելով Բ. Պալաթեանի «Սասմայ փահլուաններ կամ Թըլօր-Դաւիթ և Մհեր և Ա. Արեղեանի «Թլուատ Դաւիթ» հրատարակութեանց մասին ասում է՝ «Նորերս «Արարատում» կարդացի Ստ. Կանայեանցի մի շատ հետա-

1. Ռոստամ Զալ. ժողովրդական վէպ (Մոկաց բարբառով). Արտատպուած Ազգադրական Հանդիսից. Թիֆլիս 1903:

քրքրական ուսումնասիրութիւնը¹։ Այս վերաբերում է մեր Արարատի 1906 թուականի չորս համարներում տպագրածին²։ Մինչդեռ Ստ. Մալխասեանը առանց այս ի նկատի ունենալու, քննութեան առնելով սոյն նիւթի միայն շարունակութիւնը, որ լոյս տեսաւ նոյնպէս Արարատում³ և առանձին արտատպութեամբ, իւր մի ընդարձակ բանասիրականում խօսելով մեր Քաջանց տան [=Արշակունեաց⁴] վէպի մասին Տփլիսում արած դասախօսութեան առթիւ և անցողակի քննութեան առնելով և «Ջոջանց տան պատմականը» յանկում է հետեւեալ եզրակացութեան. «Զէ կարելի ասել, որ համեմատութիւնները բոլորը աջող են և համոզիչ, բայց աջողած համեմատութիւնների շարքը ստիպում է ընթերցողին խոստովանել, թէ այդ նմանութիւնները լոկ պատահական երևոյթներ չեն, այլ թէ արդարեւ կայ ծննդաբանական կապ եօթներորդ դարի հայ պատմութեան ու նշանաւոր գործիչների մէջ մի կողմից և Սասմայ ծուրի կամ «Ջոջանց տան» հերոսների ու նրանց գործերի մէջ միւս կողմից⁵։

Մեզ թուում է որ քննադատը անյաջող համեմատութիւնները պէտք է յառաջ բերէր և այն էլ հիմնաւորուած, որպէսզի հեղինակին առիթ տրուի կամ նորանոր ապացոյցներով հանդէս գալու և կամ համոզուելով քննադատի դօրեղ առարկութեանց հրաժարուի իւր թեզիսից։ Յամենայն դէպս «աջողած համեմատութիւնների շարքն» էլ բաւական է մեզ մեր տեսութեան վրայ անդեղու նորանոր հատուկորէ ապացոյցներով, ապագային թողնելով նիւթի ամբողջական վերամշակութիւնը։

Կան սակայն մեր Ջոջանց վէպում անձնանուններ, որ ոչ մի և ոչ իսկ անյաջող փորձի չէին ենթարկուած, յատկապէս Ղումրիկ

1. «Զարկ» շաբաթաթերթ 1907, № 5. էջ 71. Տփլիս։

2. Մամիկոնեանց պատմ. եւ Յաւելուած. Արարատ 1906. Ապրիլ էջ 528—542. Յունիս—Յուլիս էջ 597—605. Օգոստ.—Նոյեմբեր էջ 712—752 եւ Դեկտեմբեր էջ 861—879։

3. Արարատ 1907. «Ջոջանց տան... պատմականը» Հոկտ.—Նոյեմբեր էջ 984—1008 եւ 1908. Յունուար էջ 102—124։

4. Քանի որ Քաջանց տան վէպի մասին մեր այս յառաջաբանում չենոյ յիշատակութիւններ են լինելու եւ մեր այդ վէպի ընդարձակ ուսումնասիրութիւնը տակաւին լոյս չի տեսել, ուստի ընթերցողները կարող են աւժամանակ ի նկատի ունենալ Ստ. Մալխասեանի այդ յօդուածը եւ մեր նամակը Տփլիսի Հովիւ շաբաթաթերթում 1908 ամի. № 18. Իսկ Քաջանց տան վէպի երեք փոփոխակներից յատկապէս «Խոսրով Թագաւորը» (Աղագր. Հանդէս XIV, էջ 86—89. Թիֆլիս 1906)։

5. «Մշակ» լրագիր 1909. № 14-ի Թերթօն. էջ 2—5. Թիֆլիս։

խաչապաշտ թագաւորը, որի աղջիկն անուամբ է կոապաշտ թագաւոր [№ 10, էջ 995—996 (14—15)]:

Բոլոր Ադրամելիքի և Սանասարի զրոյցը բովանդակող փոփոխակներէից № 1, 3, 4, 6, 8, 10, 12, 13, 14 և 16, մանաւանդ վերջնից, պարզ երևում է որ այդ Հայոց թագաւոր է, իսկ № 13-ը արդէն ունի «Պապ Կապուտկողի թագաւոր»: Արդ ո՞վ է այդ Ղումրիկը, որ հայ թագաւորը կամ գոնեա իշխանն է: Եւ որովհետեւ մեր հայ թագակիրներն մէջ չկայ մի այնպիսի անուն, որ թէկուզ հեռաւոր նմանութիւն ունենար այս անունին, ուստի ես մտածում էի նախ քան № 17-ի գոյութիւնն իմանալս այսպէս: Մեր վէպում թագակիրները կոչւում են համարեա միշտ քաղաքների անունով. Կաղղուանու ամիրայ, Բաղդադու խալիֆայ (№ 1), Կապուտկողի թագաւոր (№ 10) Մսրայմելիք և այլն. և ինչպէս պաշտօնի անուն արարերէն ամիրայ բառը մի տեղ որ և է անհասկանալի պատճառով դարձել է անձնանուն Ամիրան¹, այնպէս էլ կարող էր Կապուտկողի տեղ բռնել է—Ը. դարերում նոյն կողմերը արդէն յայտնի Կումայրի-Կիւմրին, այժմ Ալեքսանդրապոլ: Բայց Կումրիի թագաւորը Կումրի հնչուելով փոխուել դարձել է Կումրիկ, ինչպէս հիւմի, հիւմիկ, պստի, պստիկ. իսկ Կումրիկը հնչուել է Ղումրիկ, ինչպէս որ ցարդ հայերն ասում են Կուրբան, Ղուրբան, Կուրան և Ղուրան, որ և համարուել է անձն, թագաւոր: Արդ № 17-ի «Հայոց խաչապաշտ թագաւոր Կումբի»-ն գալիս է միանգամայն հաստատուել մեր այդ ենթադրութիւնը, որ ժամանակին միայն ծանօթներիս ժպիտն էր յարուցանում²:

Կումրի թագաւորի դուստր Մանիշակի անցքը, որին նման են և այլ փոփոխակներ, մեզ յիշեցնում է Տիգրանուհու (և Ած-դահակի) զրոյցը, և այս կարծիքին ոյժ է տալիս զիւցազնուհու այս կամ այն զիւցազնի քոյր լինելը (№ 1, 6, 12, 13 և մեր այս 17-ը):

1. «Կապուտկողի Ամիրանի մօտ... տապ Սմիրան» որ ունի հետեւեալ ծանօթութիւնը. «Դաւթի հաները, Խանդուծ-Խանուների հայրը» (Գր. Բալասեան, Պատիկ Մհեր, VII, էջ 7. Բաժում 4904):

2. Նոր-Բայազիդի հայոց զպրոցի ուսուցիչ Սարգիս Նասիփեանցն ինձ պատմեց, որ իւր պապը Գորու գաւառի Ախալ-Սոփէլ գիւղից, Անուց գաղթածներ, ասում է եղել. «Երբ մենք Թրդեցիւր Կումբի գնալ եւ աղօթել, մեր դործն այլեւս յաջող չէ դնում. իսկ մերոնք, որդի, գնում էին Օճի աղօթելու»: Այստեղից երևում է մասամբ եւ հասկանալի դառնում Կումրիի նշանակութիւնը մեր վէպում, այլ եւ այն, որ Կումրին եւ Օնին, այսինքն Անին, նոյնն են համարուել կամ մէկը միւսի տեղ բռնել, ինչպէս որ Բաբելոնի տեղ Բաղդադը, սորա տեղ Մուսուլը, որ եւ շփոթուել է եւ մուլուել Մսրայ՝ Եգիպտոսի հետ եւ այլն:

ինչ վերաբերում է անուան պէտք է ասել Տիգրանունի յատուկ անուն չէ, ինչպէս և անոյշ և զուխտ վերջաւորուած բառերը, այլ մէկի զուտոր կամ քոյր է նշանակում, այնպէս որ զուցէ թէ Տիգրանունու իսկական անունն է Մանուշակ, նուրար-նունուֆար¹, և կամ զուցէ նորան փոխարինել են նման պարագաներում համանուններ յետագայ դարերում: Մանուշակ անուան մենք հանդիպում ենք և մի այլ հեքաթում, «Անգին Բիլըուլ ու տիկին Մանուշակ», որ նոյն տողում կոչւում է Կիւլի փէրի²:

§ 4. Այժմ դառնանք մեր երեք նոր փոփոխականներին:

№ 16-ը նման է շատ բաներով և պատմուածքի ընթացքով № 17-ին. ունի հետեւեալ նոր գործող անձերը. Հնդու եամանար թագաւոր, Կլիճ-Բաթման և Քեամուսէ-Քեաշան օտարներ, և հայ Վարդան: Առաջինը մենք չգիտենք ով է, երկրորդը յիշեցնում է մեզ Կլիճ (=սուր) մակդիրով միջնադարեան թուրք սուլթան Կլիճ-Արսլանի նման մինը Սասունի հարաւում, ինչպէս որ կայ Բաթմանայ Բիւղէն. Քեամուսէ Քեաշանը թուում է Շահնամէից անցած. իսկ Վարդանը՝ անշուշտ Մամիկոնեան ծանօթ համանուն քաջերից մինն է:

Գլխաւորն այն է, որ այս վէպով պարզւում է մեր հէքաթներում յաճախ գործածուած «Արեւելից» և «Արեւմտոց» թագաւոր անորոշ բառերը: Չնայելով որ Մ. Խորենացին Հայոց աշխարհը «հանուրց հիւսիսակաճաց վեհագոյն» է կոչում, բայց և այնպէս մեր այս փոփոխակում «Արեւելից թագաւոր» (№ 16, § 1, 101, 111) Հայոց թագաւորն է: «Արեւելից տուն» է կոչւում Մեծ Հայքը և ԺԲ դարու յիշատակարաններում³ անշուշտ «բնիկ հայկազանց աշխարհը» Կիլիկիայից տարբերելու համար: Իսկ Արեւմտոց կամ Արեւատոց թագաւորը որ յիշւում է և մի այլ փոփոխակում (№ 1, Ե, էջ 15) Բիւզանդիոնը⁴ պէտք է հասկանալ:

Հետաքրքրական է և սորա մի իրաւագիտական տեղեկու-

1. Գերմանացի գիտնականներ Բելլ և Լեհման բաղմամբ փաստերով ապացոյցեցին, որ ոչ թէ Համիդ-Ռէարքեթին է մեր հին Տիգրանակերտը. այլ այժմեան Ֆարկինը (Նփրկերտ, Մարտիրոսաց բաղաբ), Արդ Տայրորը Ֆարկինի տեղական հայերից լսել է. որ այդ բաղաբը շինել է Նուֆար [=նուրար թէ նունուֆար] Տիգրանի քոյրը (C. X. Lehmann-Haupt, Armenien Einst und Jetzt, էջ 406, 539. Berlin 1910):

2. Էմինեան Ազգադր. ժող. Գ. § 55, էջ (217—223) 217. 220. 221. Մոսկուա-Վաղարշապատ 1902:

3. Սամ. Անեցի. Յաւելուածներ. Գ, էջ 245. Ե, էջ 240. Վաղարշապատ, 1895:

4. Մանանայ էջ 171—214, Թիւ 4—6 հերթները Քաջանց տան զրոյցի հետքեր ունին. Երազատեան էլ կարծես Արշակ Բ. է:

թիւնը: «Տղով կնկայ» և ծծկեր երեխաներ ունեցող մօրը զլխա-
տել չի լինի (№ 16 Ա, § 14—22. Տես և № 17. Ա, § 41—44). Ճիշտ
նման Պարսից Կարնամակ վէպում Արտաւանի դստեր, Շապուհ
Ա.-ի մօրը, պատահած անցքին¹: Պարսկական այս օրէնքը հաւա-
նօրէն և հայկական է: Պարսից մեծ վէպի Շահնամէի աղբեցու-
թիւնը ևս մեծ է, մանաւանդ մեր Քաջանց տան վէպի վրայ-
օրինակ «բազպանդը», որով Ռուստամը Զոհրապին ճանաչում է,
կայ թէ Քաջանց և թէ Զոջանց տան վէպում (№ 11, Դաւիթ և
Պզտիկ Մհեր, Ա, էջ 38): Այսպէս էլ Բաղդասարին դարան լա-
բելով փշալից փոս քցելը (№ 16, Դ, § 103—108) յիշեցնում է
Ռուստամի Զալի վախճանը: Բ. Սալաթեանի, Գարեգին վարդա-
պետի և Ս. Հայկունու հրատարակութիւններից երևում է, որ
Շահնամէի դիւցազնները դարձել են մեր Զոջանց տան դիւցազ-
նների ազգական և շատ անգամ արտասանում նոյն խօսքերը,
երգումը կամ աղօթքը: Շահնամէն և Կարնամակը յայտնի են
եղել և հին հայերին այժմեան բնագրից սակաւ ինչ տարրեր ըո-
վանդակութեամբ, ինչպէս երևում է Մ. Սորենացու աւանդածից²:

Ոչ պակաս հետաքրքրական նորութիւն է թուր կէծակի,
Քուռկու Զալալի, Թամբ Սատաֆի և Դուրզն ի գորողի³ ծագու-
մբն ու գործածութիւնը (№ 16, Բ, § 27—30. 58—61. լաւագոյն
ևս № 17, § 58—64) և անդրանիկ որդու Վարդանի աստղա-
բաշխ կոչումը, որ «աստղեր կը ճանչնէր»: Մի այլ զրոյցում
այսպէս է բացատրւում այս բառը. «Եւ աստղաբաշ ևմ, եւ
էլնեմ դուռ աստղերը իշկամ, նեղութենի էղիք կիմանամ ձեզի
կը խասնեմ, իմ շնորքս էս ա»⁴. ուրեմն աստղաբաշխը աստղագէտի
մտքով է, որ հնագոյն ժամանակներում, մանաւանդ միջին դա-
րերում իմաստութեան հոմանիշ էր. Իկոնիոնի սուլթան Ալատինի
մասին ասուած է «այր իմաստուն և աստղաբաշխ»⁵: Այսպիսի
յատկութիւն ունին այլ փոփոխակներում Զոջանց տան այլ դիւ-
ցազներն ևս Սանասար, Բաղդասար, Զէնով Յովան և այլն: Զար-
մանալի է, որ մեր այս դե միամիտ դիւցազներին այսպիսի յատ-

1. Յ. Թիրաքեան. Արտաշիր Պապական Կարնամակ. Ժ. Գ. § 18—19.
էջ 25. Պարիզ 1907.

2. Խորեն. Ա. «ի Պարսից առաուպից էջ 62—64 եւ «Առաւպելը
Պահլաւկաց» Բ. հ. էջ 450—451, Վենետիկ 1865.

3. Արդեօր «Դուրզն ի գորողի»ն կապ չունի՞ զօրաւոր «Գորողոյ
խաչի» հետ (Վարդան սրտամ. Հէ, էջ 152, Վենետիկ 1862. Չամչեան
Գ. Ժ. Գ. էջ 450):

4. Ազգագր. Հանդէս XIX. «Զանգեզուր» էջ 424. Թիֆլիս 1940.

5. Սմբատ Կունդոտապ. Տարեգիրք. էջ 149. Պարիզ 1859.

կութիւններ են վերագրում, մինչև իսկ սուրբերի զօրութիւն: Դաւիթը իւր ձեռքն անիծում է թուլանում է: Մհերին անիծում է, և ասողն աւելացնում է. «Նորանց ցեղի բերանը կրակ էր, ինչ անիծէր, այնպէս կը լինէր» (№ 14, § 129, և էջ 36): Արդեօք այս դադափարը նախնական էր, որ բղխում էր Զոջանց տան միջրական ծագումից, թէ յետոյ է աւելացել, երբ Մամիկոնեանք խնամութեամբ՝ Սահականոյշի և Համադասոյ Մամիկոնեանի ամուսնութեամբ Լուսաւորչի տան ժառանգ դարձան: Նման դադափար կայ Լուսա Դսեղ գելդում ապրող Թումանեանների մասին, ինչպէս մեզ պատմել է մեր բնաստեղծ Յ. Թումանեանը, որոնք Մամիկոնեան են համարւում: Շեշտենք և այն, որ Զոջանց տան փոփոխակ առաջին անգամն է հրատարակւում Գաւաշու բարբառով, որ և լեզուական մի քանի ինքնուրոյնութիւններ ունի:

§ 5. Ինչ վերաբերում է № 15-ին՝ պէտք է ասենք, որ չնայելով Մոկաց բարբառով եղած հինգ փոփոխակների հրատարակութեան (№ 2, 4, 7, 8 և 11)՝ մենք հրատարակեցինք և այս իբրև մի բաւական ընդարձակ և հանգամանօրէն պատմւածք: Չպէտք է անուշադիր թողնել և պատմող Թումասի այն գիտողութիւնը, որ ըստ բանահաւաք Ս. Հայկունու էր. «Իւր ասածը ստոյգ կը համարէ, իսկ ուրիշ ճիւղերը նոր յերիւրուած աւելորդագրանութիւն» (№ 15, էջ 39, ծանօթ. 2): Ուշադրութեան արժանի է այս հանգամանքը. հմուտ վիպասացներ արդէն նկատել են, որ մեր վէպում նորութիւններ, ուրեմն դարերի շերտաւորումներ են աւելանում, շատ անգամ ի հարկէ տեղական: Նոյնն է հաստատում Վարդան Մոկացին, «Որ Հայր մերի պէս սերտած էր, կասէր շատ վարժ...», որ չէր կարող իւր գիտցածին վերայ մի նախադասութիւն անգամ աւելացնել կամ պակասացնել. նա իբրև Աստուծմէ շնորհեալ մի աւանդ կը պատմէր, շատ անգամ լրջաբար կը զայրանար այն անձանց վերայ, որ իւր գիտցածէն աւելի կը պատմեն և այդ աւելին յերիւրուած, շինծու կը համարէր, հետեալբար ասելն ևս մեղք է, քանի որ ողորմիներ կան, ինչ որ աւանդուած է, այնպէս ասելու է, կասէր նա» (№ 8, էջ 50, հմմտ. № 14, էջ 2, ծանօթ. 1):

Նարունակելի

Ս. Կ.

